

## The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis



Ο φανατισμός κατά τον Αθανάσιο Πάριο και τον Αδαμάντιο Κοραή

Βασίλειος Ν. Μακρίδης

doi: [10.12681/er.225](https://doi.org/10.12681/er.225)

### To cite this article:

Μακρίδης Β. Ν. (1997). Ο φανατισμός κατά τον Αθανάσιο Πάριο και τον Αδαμάντιο Κοραή. *The Gleaner*, 21, 383–391. <https://doi.org/10.12681/er.225>

## Ο ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟ ΠΑΡΙΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟ ΚΟΡΑΗ

Ο ΟΡΟΣ «ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ» είναι γνωστότατος και χρησιμοποιείται εύρυτατα στις μέρες μας σε πολλές συνάφειες, συνήθως δε άρνητικές. Ἡ επικρατούσα ἄποψη τὸν ἐτυμολογεῖ με βάση τὸ λατινικὸ fanum (= ἱερὸς χώρος, ναός), ἐνῶ fanatici χαρακτηρίζονταν οἱ συχνάζοντες σὲ τέτοιους χώρους καθὼς καὶ οἱ καταλαμβανόμενοι ἀπὸ ἱερὴ μανία. Ὁ ὅρος fanaticismus γινώρισε στὴ συνέχεια σημαντικὴ ἐννοιολογικὴ ἐξέλιξη μέχρι τὶς μέρες μας.<sup>1</sup> Στὸ παρὸν σημεῖωμα θὰ ἀναφερθοῦμε εἰδικότερα στὴν προσέγγιση τοῦ ὅρου «φανατισμός» καὶ τοῦ σχετικοῦ φαινομένου ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο καὶ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, δεδομένου ὅτι ὁ ὅρος εἶχε εἰσέλθει καὶ στὸν ἐλληνικὸν χῶρο.

Ἀρχικά, ἡ προσπάθεια τοῦ Παρίου γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς καταγωγῆς τοῦ ὅρου ἦταν ἔντως ἰδιότυπη. Ἀγνοώντας προφανῶς τὴ λατινικὴ του προέλευση, ὁ Πάριος ἀναζήτησε τὶς πιθανές ἐλληνικές του ρίζες. Ἐπειδὴ μάλιστα ὁ ὅρος ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ γαλλικὸ fanatisme<sup>2</sup> καὶ δὲν εἶχε καθιερωθεῖ ἀκόμη τότε ἡ ἐξελληνισμένη μορφή του, ὁ Πάριος διατήρησε τὸν ἀρχικὸ του τονισμὸ, δηλαδή, «φανατισμός». Τὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο ὁ Πάριος ἔθιξε τὸ ὅλο ἐτυμολογικὸ αὐτὸ θέμα ἐντάχθηκε στὴν προσπάθειά του γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν ἰδεῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῶν ἀντιχριστιανικῶν καὶ τῶν ἀθεϊστικῶν τάσεων τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἐλληνικὸν χῶρο. Συγκεκριμένα, ἐπρόκειτο γιὰ τὸ ἀντιρρητικὸ κείμενό του Ἀπολογία Χριστιανική, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε

1. Βλ. σχετικά R. Spaemann, «“Fanatisch” und “Fanatismus”», *Archiv für Begriffsgeschichte* 15 (1971) 256-274. W. Conze - H. Reinhart, «Fanatismus», *Geschichtliche Grundbegriffe* 2 (1975) 303-327. H. Cancik-Lindemaier, «Fanatismus», *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe* 2 (1990) 414-420.

2. Στὸν ἐλληνικὸν χῶρο ὁ ὅρος «φανατισμός», ὁ ὁποῖος φυσικὰ δὲν ἀπαντᾶται στὴν Ἀρχαιότητα, δὲν εἶχε προέλθει κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὰ λατινικά, ἀλλὰ διὰ μέσου τῶν γαλλικῶν. Βλ. Α. Α. Παπαδόπουλος, «Οἱ γαλλισμοὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης», *Ἀθηνᾶ* 42 (1930) 3-33, στὴ σ. 21. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴ Γαλλία ὁ ὅρος fanaticisme ἦταν συνώνυμος τοῦ σκοταδισμοῦ καὶ τῆς τυφλῆς πίστεως. Ὁ Voltaire καύτιζε τὸ φανατισμὸ μετὰ τὴ δεισιδαιμονία καὶ τὴ μισαλλοδοξία, ἐνῶ τὸν διέκρινε ἀπὸ τὰ μὴ ἐπικίνδυνα ἐθνουσιαστικὰ φαινόμενα. Βλ. τὸ ἄρθρο «Fanatisme» στὸ *Dictionnaire philosophique. Oeuvres complètes de Voltaire*, τ. 1, Παρίσι 1867, σ. 375-379. Παρόμοιες ἀπόψεις ἀπαντῶνται καὶ στὴν *Encyclopédie* 6 (1756) 393-401, στὴ σ. 393: «Le fanatisme n'est donc que la superstition mise en action» (ἐμφαση στὸ πρωτότυπο).

σὲ τρεῖς ἐκδόσεις ἀνώνυμα.<sup>3</sup> Στὸ ἐκτενὲς τέταρτο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖο ἀποσκοποῦσε στὴν κατάδειξη τῆς θεότητας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ,<sup>4</sup> ὁ Πάριος ἀνέφερε καὶ συζήτησε ἕξι λόγους, δηλαδή ἀποδείξεις, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἦταν ἀληθινὸς Θεός. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, αὐτὸ ἀποδεικνύονταν σαφῶς («καὶ ἀπὸ τὴν ἔνθεον καὶ σωφρονεστάτην μανίαν, ὅπου εἶχον οἱ θεοὶ μάρτυρες εἰς τὰ μαρτύρια».)<sup>5</sup> Ὁ Πάριος ἔκανε λόγο στὴ συνάφεια αὐτῆ γιὰ τοὺς διωγμοὺς τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ γιὰ τὰ ποικίλα μέσα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν καταστολὴ τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὸ ἀξιοσημείωτο στὴν περίπτωσή αὐτῆ ἦταν ἡ προθυμία τῶν χριστιανῶν μαρτύρων —πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν εὐγενεῖς, πλούσιοι, μορφωμένοι καὶ γενικὰ σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς τους— νὰ θυσιάσουν ὅλα τὰ ἐγκόσμια γιὰ νὰ κερδίσουν τὰ ἐπουράνια καὶ τὴν αἰώνια ζωὴ. Ποιὸς ὅμως ἦταν ὁ λόγος ποὺ τόσα πλήθη χριστιανῶν εἶχαν προτιμήσει ἐκούσια καὶ μὲ χαρὰ νὰ ὑποβληθοῦν σὲ τόσα βασανιστήρια καὶ νὰ χάσουν τὴν ἴδια τους τὴ ζωὴ προκειμένου νὰ μὴν προδώσουν τὴν πίστη τους; Κατὰ τὸν Πάριο, ἐπρόκειτο γιὰ παράδοξο φαινόμενα, δοθέντος ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ φύση του φροντίζει μὲ κάθε τρόπο γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του, ἀποφεύγει κάθε εἶδους κινδύνους καὶ προσπαθεῖ νὰ παρατείνει τὴ ζωὴ του ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο. «Λοιπὸν τί τὸ καινὸν καὶ ξένον τοῦτο θαῦμα; Πόθεν ἡ τόση ἀνδρεία, ὡς καὶ εἰς τὰ ἀσθενέστερα μέρη τὰ θήλαα, ὡς καὶ εἰς τὰ ἀπαλώτατα παιδιά, εἰς τὰ νήπια αὐτά; Πόθεν ἡ τόση καταφρόνησις τῶν βασάνων καὶ τοῦ θανάτου [...];». Ὁ Πάριος προκάλεσε στὴ συνέχεια τοὺς Philosophes τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ δώσουν κάποια ἱκανοποιητικὴ ἐξήγησι τὸ περίεργο αὐτὸ γεγονός καὶ σχολίασε τὴ συσχέτιση τῶν μαρτυρίων τῶν χριστιανῶν μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ φανατισμοῦ. «Φανατίσμος, λέγουσιν, ἦτον ἐκεῖνα τὰ μαρτύρια. Ἐκείνη ἡ φανατίσμον ἐκινούνητο καὶ ἔχυναν τὰ αἵματά τους καὶ τίποτας ἄλλο».<sup>6</sup> Ὁ Πάριος ἀναφερόταν ἐδῶ προφανῶς σὲ ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς του ποὺ θεωροῦσαν τὸ ζῆλο καὶ τὴν προθυμίαν τῶν χριστιανῶν νὰ μαρτυρήσουν γιὰ τὴν πίστη τους ὡς ἐκδήλωσι φανατισμοῦ.<sup>7</sup>

3. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτό, βλ. τίς χρήσιμες ἐπισημάνσεις τοῦ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασι στὴν τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ κοινωμία*. Ἀντιγράψεις στὰ 1798, Ἀθήνα 1989, σ. 42-61.

4. [Ἀθανάσιος Πάριος], *Ἀπολογία Χριστιανική. Συντεθεῖσα μὲν Ἀνωμόως ὑπότιτος θεοσεβοῦς καὶ ὀρθοδόξου χριστιανοῦ εἰς ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν*, Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας 1805, σ. 43-94.

5. Ὁ.π., σ. 81.

6. Ὁ.π., σ. 84-85.

7. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ De Leyre, «Fanatisme», *Encyclopédie* 6 (1756) 394. Βλ. ἐπίσης τίς ἀπόψεις τοῦ A.E. of Shaftesbury παρὰ Spaemann, «“Fanatisch”», σ. 262-263. Πάντως, στὸ ἄρθρο «Martyre» στὴν *Encyclopédie* 10 (1765) 168-169, στὴ σ. 169, ἀσχέθηκε κριτικὴ στοὺς ἀπίστους ποὺ τοποθετοῦσαν τοὺς μάρτυρες ἀπλῶς στὴν κατηγορίαν τῶν φανατικῶν.

Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὐτὴ ἦταν κατὰ τὸν Πάριο ὄχι μόνο ἀβάσιμη ἀλλὰ αὐτόχρημα παράλογη. Ὁ λόγος ἦταν ἡ ἐτυμολόγησις ποὺ ἔκανε ὁ Πάριος στὸν ὄρο «φανατισμός», ἡ ὁποία ὄντως δὲν παρῆχε νόημα στὸ ἐν λόγω φαινόμενο τῶν μαρτυρίων τῶν χριστιανῶν. «Φανατισμός χριστιανοὶ εἶναι λέξεις παρμένη ἀπὸ τὸ ἑλληνικόν, φανητισμός, ἢ φανητίας, ὅπου θέλει νὰ εἰπῇ ἐπίδειξις, κομποφάνια, δοξομανία». Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Πάριος συσχέτιζε τὸν ὄρο «φανατισμός» μὲ τὶς ἑλληνικὰς λέξεις «φανητία» (= ἐπιδεικτικότητα), «φανητισμός» (= ἀγάπη γιὰ ἐξωτερικὴ ἐπίδειξη), «φανητιῶν» (= ἐπιθυμῶ νὰ φανῶ) καὶ «φανητίας» (= ὁ ἀρροσκόμος πρὸς ἐξωτερικὰς ἐντυπωσιακὰς ἐπιδείξεις, ὁ οἰηματίας). Εὐνόητο εἶναι ὅτι ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ δοθεῖ ἰκανοποιητικὴ ἐξήγησις στὰ μαρτυρία τῶν χριστιανῶν. Δὲν θὰ ἦταν δυνατόν, δηλαδή, νὰ θεωρηθεῖ ἡ σπουδὴ τῶν χριστιανῶν νὰ μαρτυρήσουν γιὰ τὴν πίστη τους ὅτι ὀφειλόταν ἀπλῶς στὴν ἄμετρη ἐπιθυμία τους νὰ φανοῦν, νὰ ἐπιδειχθοῦν καὶ νὰ ἐντυπωσιάσουν. Ἡ ἀνακολουθία αὐτὴ ἦταν ἀναμφίβολα γνωστὴ καὶ στὸν ἴδιο τὸν Πάριο, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νὰ τὴν στηλιτεύσει μὲ δξύτητα. «Τώρα ἕνα τέτοιον συγχαμένον καὶ φρενῶν ἔρημον ὄνομα ἀρμόζει νὰ τὸ ἀποδώσωμεν εἰς ἕνα θεοφόρον Ἰγνάτιον; Εἰς ἕνα Πολύκαρπον Σμύρνης; Εἰς ἕνα Ἀρσενάκιον Διονύσιον, εἰς Ἰουστίνον τὸν ὄντως φιλόσοφον; Εἰς τὸν ἱερέα καὶ ἱεροπρεπέστατον Χαράλαμπην; Εἰς τὸν σεβασμιώτατον Διονύσιον τὸν Ἀλεξανδρείας; Καὶ εἰς ἄλλους τοιοῦτους αἰδεσιμωτάτους, καὶ ἀπὸ τὴν πρεσβυτικὴν τους ἡλικίαν, καὶ ἀπὸ τὴν βαθυτάτην τους σύνεσιν; Ἡ καὶ τοῦναντίον ἀρμόζει τὸ ὄνομα φανατισμός, ἢ φανητίας εἰς παιδίον τριῶν χρόνων, ὅτι λογιῆς ἐστάθη ὁ ἅγιος Κήρυκος, ἢ εἰς ἕνα νήπιον ἀπλῶς τὸ ὁποῖον ἐρωτηθέν, ποῖον δεῖ Θεὸν σέβειν, καὶ ἀποκριθὲν, ὅτι τὸν Χριστόν, εὐθὺς ἀπεσφάγη; Φανητισμός ἦτον ὁ τριετής νὰ κηρύττη τὴν τριάδα; Καὶ τὸ νήπιον τὸν Χριστόν; Ὡ τῆς ἀλογίας, ὡ τῆς ἀφροσύνης τῶν σοφωτάτων».<sup>8</sup>

Ἀντιθέτως, τὸ αἴτιο τῶν μαρτυρίων τῶν χριστιανῶν δὲν ἦταν ἡ τάσις τους γιὰ ἐπίδειξη, ἀλλὰ ἀπόθος, πόθος θεϊκός ἦτον, ὃ συκοφάνται, ὄχι φανατισμός. Ἔρωσ φλογερός, μανία ὑπερφυσική, καὶ σωφρονεστάτη ὅπου ἐξίστησι τὴν ψυχὴν, καὶ τὴν κάνει ὅλην θεῖαν, ὅλην οὐρανόφρονα. Τοῦτο εἶναι ἐπάρατοι ἐκεῖνο τὸ πῦρ ὅπου εἶπεν ὁ Χριστός, πὼς ἦλθε νὰ βάλῃ εἰς τὴν γῆν [πρβλ. Λουκ. 12 : 49], τὸ ὁποῖον εἰς τὰς ἀκαθάρτους, καὶ βρωμεράς, καὶ φαντασιώδεις ἐδικὰς σας ψυχὰς, δὲν εὐρίσκει ὕλην ἐπιτηδεῖαν διὰ νὰ ἀνάψῃ, καὶ ὀνομάζετε φανατισμόν τὸ πῦρ τῆς θείας ἀγάπης». Ἐπομένως, οἱ μάρτυρες ἦταν πεπεισμένοι ὅτι ἡ θυσία τους θὰ εἶχε ἀνταμοιβὴ ἀζωῆν αἰώνιον, μακαριότητα ἀκήρατον, καὶ βασιλείαν ἀτελεῦτητον [...] Ἰδοὺ φανερὰ ἐξηγήθη πόθεν ἐκεῖνο τὸ πῦρ τῆς θείας ἀγάπης ἀναπτεν εἰς τοὺς μάρτυρας, τοῦτ' ἔστιν ἀπὸ πληροφορίαν τῆς ἀληθινῆς θεότητος τοῦ ἐσταυρωμένου καὶ ἀπὸ τὴν τελείαν βεβαιότητα ὅπου εἶχαν, πὼς εἶναι μετὰ θάνατον ζωὴ αἰώνιος».<sup>9</sup>

8. [Πάριος], Ἐπιτομή Χριστιανική, σ. 86.

9. Ὡ.π., σ. 86-87, 89, 90.

Ἄλλωστε, δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μεμονωμένα περιστατικά, ἀλλὰ γιὰ μαζικὰ φαινόμενα ἐκούσιας ἐπιλογῆς τοῦ μαρτυρίου ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι αὐτὸ γινόταν ἀπλῶς γιὰ λόγους ἐπίδειξης; Ἡ μόνη λογικὴ ἐξήγηση τότε θὰ ἦταν κάποια ὁμαδικὴ παράκρουση τῶν χριστιανῶν. Ἄλλὰ κάτι τέτοιο ἦταν κατὰ τὸν Πάριο ἀπίθανο. «Καὶ ἂν ἦτον πέντε δέκα ὀλίγοι εὐάριθμοι οἱ μάρτυρες, ἴσως δὲν ἤθελεν εἶναι τόσον ἄνοστος καὶ γελοῖα, ἢ τῶν σωρωτάτων αὐτῆ ἐξήγησις. Μὰ οἱ μάρτυρες εἶναι τόσοι, ὅπου διὰ τὸ εἰπῶ ἔτι, ὑπερβαίνουσι κάθε ἀριθμὸν. Καὶ πῶς ὅλοι ἐκεῖνοι αἱ μυριάδες τῶν μυριάδων καὶ τὰ μιλιοῦνια ἀπὸ φανητίαςιν; Ἀπὸ φανητίαςιν ἔστερξαν νὰ θανατωθοῦν ἐν ταῦτῳ χίλιοι, δισχιλίοι, δεκακισχιλίοι; Δύο μυριάδες εἰς τὴν Νικομήδειαν καιόνται, μέσα εἰς μίαν ἐκκλησίαν, καὶ ἔστερξαν νὰ γένουν λογικὴ θυσία, ἀπὸ φανητίαςιν; Ἀπὸ φανητίαςιν εἰς τὴν Ῥώμην; Ἀπὸ φανητίαςιν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν; Ἀπὸ φανητίαςιν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν; Ἀπὸ φανητίαςιν εἰς τὰς Γαλλίας; Εἰς τὴν Ἀφρικὴν; Εἰς τὴν Περσίαν; Εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἀσίας; Εἰς τὰ τετραπέρατα ὅλου τοῦ κόσμου; Χριστιανοὶ ἀδελφοί, κρίνατε, ἔχουσι παντάπασιν γινῶσιν καὶ λογικὸν οἱ τοιαύτας μωρολογίας λέγοντες;».<sup>10</sup>

Χαρακτηριστικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πάριος τόνισε ἰδιαίτερα ὄχι τόσο τὶς περιπτώσεις τῶν μαρτύρων ποὺ συλλαμβάνονταν καὶ ὑποβάλλονταν σὲ βασανιστήρια, ἀλλὰ ἐκείνων ποὺ χωρὶς παντελῶς νὰ ζητοῦνται, καὶ μακρὰν εὐρισκόμενοι ἀπὸ τοὺς τόπους τῶν διωγμῶν, αὐτοπροαιρέτως καὶ ὅλη ψυχῆ καὶ προθυμία, ἐκείθεν ἀπὸ μακρὰν νινούμενοι, ἤρχοντο εἰς τὰς πόλεις, ἐπαρρησιάζοντο εἰς τοὺς τυράννους, ἐκηρύττοντο μοναχοὶ τους, πῶς εἶναι χριστιανοί, καὶ πῶς εἶναι ἔτοιμοι νὰ πάθουν κάθε εἶδος τιμωρίας, καὶ μυρίους θανάτους νὰ λάβουν, ἂν ἦτον δυνατόν, διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.<sup>11</sup> Ὁ Πάριος ἀναφέρθηκε ἐδῶ στὶς πολλὰς περιπτώσεις ἐνθουσιαστικῶν τάσεων τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπέλεξαν αὐτοβούλως χωρὶς ἐξωτερικὴ πίεση ἢ κάποια ἰδιαίτερη ἀνάγκη νὰ αὐτοπαραδοθοῦν στὶς ρωμαϊκὰς ἀρχὰς καὶ νὰ ὁμολογήσουν δημόσια τὴν πίστη τους με ἀποτέλεσμα νὰ συλληφθοῦν καὶ νὰ μαρτυρήσουν.<sup>12</sup> Ἀναμφίβολα, οἱ εἰδικὲς αὐτὲς περιπτώσεις προκαλοῦσαν τὴν ἀπορία ἀλλὰ καὶ τὸ θαυμασμὸ τῶν διωκτῶν τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀδυνατοῦσαν νὰ κατανοήσουν τὰ κίνητρά τους καὶ δὴ «τὴν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν ἐκείνου τοῦ Θεοῦ πυρός». Κατὰ τὸν Πάριο, ἕλλη ἐξήγηση τοῦ παραδόξου αὐτοῦ φαινομένου, πέρα ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα, δὲν ὑπῆρχε. «Ἄς φλυαροῦσι τὸν φανατισμὸν, φανητιασμὸν, οἱ ἐχθροὶ τῆς ἀληθείας, ἡμεῖς ψάλλομεν με τὸν προφητάναντα, αὐτῆ ἢ ἀλλοίωσις τῆς δεξιᾶς τοῦ ὑψίστου» [πρβλ. Ψαλμ. 76 (77) : 41]. «Ἄλλοιῶθησαν γὰρ ὑπὸ τῆς Θεῆς χάριτος, πιστεύσαντες μετὰ ἀληθείας, ὅτι ἐκεῖνα τὰ πάθη ἐπροξένουν τὴν οὐράνιον δόξαν, ἢ εἰς τὸν τῶν σωμάτων τὴν ἀφθαρσίαν, καὶ αἱ ῥοαὶ τῶν αἰμάτων ἀπέπλυ-

10. Ὁ.π., σ. 87.

11. Ὁ.π., σ. 90.

12. Γιὰ τέτοιες περιπτώσεις στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία βλ. Ἱερ. Ι. Κοτσώνης, *Τὸ ἐνθουσιαστικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Μαρτύρων*, Ἀθήναι 1952, σ. 38-62.

νον κάθε σαρκινόν και ψυχικόν μολυσμόν, και ὅτι ἐκεῖνος ὁ θάνατος ὁ πρόσκαιρος, μετεβάλλετο εἰς αἰώνιον ζωήν». Ὁ Πάριος σημείωσε ὅτι τέτοια χριστιανικά μαρτύρια και δὴ ἐνθουσιαστικὲς τάσεις δὲν εἶχαν παρατηρηθεῖ μόνο στὸ παρελθόν, «ἀλλὰ και καθ' ἐκάστην γενεάν, ἀκόμα και εἰς τὰς πονηρὰς ταύτας ἡμέρας». <sup>13</sup> Ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ ἔγινε στοὺς Νεομαρτύρους τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, <sup>14</sup> γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Πάριος <sup>15</sup> και ἄλλοι Κολλυβάδες, ὅπως ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, εἶχαν δεῖξει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. <sup>16</sup> Τὸ τελικὸ συμπέρασμα τοῦ Παρίου ἦταν λοιπὸν «ὅτι ὅσον ἢ Δύσις ἀφορίζει ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἄλλο τόσον ἢ Ἀνατολή, σύμφωνα με τὸ ὄνομά της, ἔλαμψε και λάμπει με τὰς ἀκτῖνας τῶν θείων μαρτύρων ὅπου ἀνέδειξε πολλαχοῦ» και οἱ ὅποιοι κηρύσσουν «ἐναντίον πάντων ἀθέων, και πάντων ἐθνῶν» τὴ θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. <sup>17</sup>

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ παραπάνω ἐπιχειρηματολογία και ἡ κριτικὴ τοῦ Παρίου βασίστηκε οὐσιαστικά σὲ μία παρεξήγηση ἐξαιτίας τῆς ἰδιότυπης ἐτυμολόγησής τοῦ ὄρου «φανατισμός» ποὺ εἶχε ἐπιχειρήσει. Τὸ σημαντικό ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ἡ συσχέτιση τοῦ χριστιανικοῦ μαρτυρίου με κάποια μορφή κενοδοξίας και ἐπίδειξης εἶχε διατυπωθεῖ ἤδη στὰ πρῶτα χριστιανικά χρόνια ἐκ μέρους μὴ χριστιανῶν (π.χ. ἀπὸ τὸν Λουκιανὸν τὸν Σαμοσατέα), <sup>18</sup> ἀναφέρεται δὲ ἀργότερα και στὴν περίπτωση τῶν Νεομαρτύρων. <sup>19</sup> Πάντως, ὁ Πάριος δὲν ἦταν ὁ μόνος προφανῶς ποὺ εἶχε ἐπιχειρήσει τὴν παραπάνω ἐτυμολόγηση τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, <sup>20</sup> ἡ ὁποία δὲν πέ-

13. Ὁ.π., σ. 91, 92, 93.

14. Βλ. Δ. Τσάμης, «Ἡ θεληματικὴ προσέλευση στὸ μαρτύριο Ἀγιορείτῶν Νεομαρτύρων», στὸ *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς Τιμὴν και Μνήμην τῶν Νεομαρτύρων (17-19 Νοεμβρίου 1986)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 341-353. Βλ. ἐπίσης Φ. Ἡλιού, «Ἡθὸς μαρτυρίου: ἀπὸ τίς βεβαιότητες στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ Μ. Γεδεῶν. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν νεομαρτύρων», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 12, τχ. 23 (Δεκ. 1995) 267-284.

15. Βλ. σχετικὰ Β. Στ. Ψευτογκᾶς, «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου μία ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν νεομαρτύρων ἁγίων», στὸ *Καιρός. Τόμος τιμητικὸς στὸν ἀμότιμο καθηγητὴ Λαμιαῶν Ἀθ. Λόϊκο. ΑἰΘ Θεολογικὴ Σχολὴ - Τμήμα Θεολογίας. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα. Νέα Σειρά*, μέρος Β', τ. 5, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 337-352. Π. Β. Πάσχος, *Ἐν ἀσκήσει και μαρτυρίῳ. Ἀνέκδοτα - Φιλοκαλικά και Κολλυβαδικὰ ἑνταξιολογικά κείμενα [...]*, Ἀθήνα 1996, σ. 31-38, 81-84.

16. Βλ. γενικὰ Β. Στ. Ψευτογκᾶς, «Μαρτυρολογία Νεομαρτύρων (Συγγραφεῖς, συλλογές και ἐκδόσεις)», στὸ *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς Τιμὴν και Μνήμην τῶν Νεομαρτύρων*, σ. 73-103.

17. [Πάριος], *Ἀπολογία Χριστιανική*, σ. 94.

18. Βλ. Κοτσώνης, *Τὸ ἐνθουσιαστικὸν στοιχεῖον*, σ. 15.

19. Βλ. Τσάμης, «Ἡ θεληματικὴ προσέλευση», σ. 353.

20. Βλ. Σ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθήνα 1980, σ. 1066, 1067, ὁ ὁποῖος ἐπίσης θεώρησε ἐσφαλμένη τὴ συσχέτιση τοῦ φανατισμοῦ με τὸ φανατισμό.

ρασε άπαρατήρητη τότε και έναντίον τής όποίας άσκήθηκε ένίστε κριτική. Αύτός που επέκρινε ιδιαίτερα τήν έτυμολόγηση αύτη ήταν ό 'Αδαμάντιος Κοραής, ό όποίος ήταν πολύ καλός γνώστης τής γαλλικής γλώσσας. 'Ο Κοραής γνώριζε φυσικά τό έννοιολογικό περιεχόμενο του έν λόγω όρου, του όποίου ή έξελληνισμένη μορφή δέν είχε τότε άκόμη έπιβληθεί γενικά.<sup>21</sup>

'Αρχικά, σέ μία έπιστολή του προς τόν 'Αλέξανδρο Βασιλείου στή Βιέννη, γραμμένη μετά τις 12 'Ιουλίου του 1805, ό Κοραής φαίνεται ότι είχε διαβάσει τήν 'Απολογία Χριστιανικήν του Παρίου και σχολίασε άρνητικά τήν παραπάνω έτυμολόγηση του όρου. «Μεταχειρίζεσαι τό Φανητιών έπί τής σημασίας του fanatique. 'Η έτυμολογία ή μάλλον ψευδολογία αύτη είναι του άντιφιλοσόφου· άλλ' έχει λάθος καθώς και εις άλλα πάμπολλα». Τό μεν «φανητιάω» δέν ήταν «λέξις άμφίβολου», όπως είχε ύποστηρίξει ό «Σχιεϊδέρος» (J. G. Schneider), άλλά «γέννημα του παρακμάζοντος έλληνισμού, των Βυζαντινών ύσως συγγραφέντων» και δήλωνε τήν έντονη έπιθυμία του φαίνεσθαι. 'Από τήν άλλη πλευρά, ό όρος fanaticus, «Λατινική λέξις, είναι άπό τό Fanum, ιερόν (temple): έσήμαινε κατ' άρχάς τους ιερείς, ήγουν τους έν τῷ ναῷ άναστρεφόμενους, είτα και τους χρησμάδους ιερείς και προφήτας, και τέλος έτάχθη έπί κακοῦ, ήγουν έπί τής μανικής θεοληψίας». 'Αναφορικά δέ με τήν έλληνική άπόδοση του όρου, ό Κοραής σημείωσε ότι «Fanaticus είναι κυρίως εις ήμας 'Ενθουσιών», 'Ενθουσιώδης, και Fanatisme 'Ενθουσιασμός· άλλ' επειδή δέν έλαβεν άκόμη εις τήν γλώσσαν ήμῶν ή λέξις αύτη σημασίαν κακήν ή τουλάχιστον όχι τόσον έναργῶς κακήν, όσον είναι τό Γαλατικόν Fanatisme, χρειάζεται περίφρασις διά νά παραστήσωμεν τήν τελευταίαν ταύτην έννοιαν ή κάμμία άλλη λέξις συνώνυμος». 'Ο Κοραής θυμήθηκε έδῶ ότι ό Δ. Φιλιππίδης είχε άποδώσει τόν όρο με τό «Θεοληψία (και έπομένως Θεόληπτος)»,<sup>22</sup> άλλά διατύπωσε τις έπιφυλάξεις του. «Δέν έξεύρω άν ήταν

21. 'Ο Κουμανούδης (ό.π., σ. 1067) σημείωσε χαρακτηριστικά για τις λέξεις «φανατίζω, φανατικός, φανατισμός» ότι «ώς αυτόχρημα ξέναι, καψούποφέρονται έν τῇ καθ' ήμέραν χρήσει».

22. Βλ. ένδεικτικά Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική*, Βιέννη 1791, επανέκδοση με επιμέλεια Αίκ. Κουμαριανού, Νέα 'Ελληνική Βιβλιοθήκη: Στοχαστική Πεζογραφία 45, 'Αθήνα 1988, σ. 303-304, όπου αναφέρεται ότι οί Ρωμαίοι απέκτησαν για τήν πατρίδα τους «έναν ζήλο, έναν ένθουσιασμό, μια θεοληψία όπου μόνη ή θρησκεία ήμπορεί νά ένσπείρη εις τους ανθρώπους». Βλ. και στο ίδιο, σ. 422, για τόν αυτοκράτορα Λουδοβίκο ΙΔ', ό όποίος «παραινούμενος από κάποιους καταραμένους και θεολήπτους» ανάγκασε πολλούς προτεστάντες νά εγκαταλείψουν τή Γαλλία. 'Εχοντας ζήσει και σπουδάσει στή Γαλλία, ό Δ. Φιλιππίδης χρησιμοποιούσε και τόν πρωτότυπο όρο fanaticisme στα γραπτά του. Βλ. Δανιήλ Φιλιππίδης - Barbié du Bocage - 'Ανθιμος Γαζής, *Αλληλογραφία (1794-1819)*. 'Εκδοση - Σχόλια Αίκ. Κουμαριανού, ΟΜΕΔ, 'Αθήνα 1966, σ. 176, όπου κάνει λόγο για τόν άνυπόφορο «stupidе grammaticque fanatisme» όρισμένον 'Ελλήνων γραμματικῶν. Βλ. και στο ίδιο, σ. 188, όπου αναφέρεται ότι ό έγωισμός και ό φανατισμός μεταβάλ-

τουτο τίμιον και ὀρθόδοξον· ἐπειδὴ και οἱ ἀγιώτατοι ἡμῶν προφῆται ἄλλο δὲν ἦσαν εἰμὴ Θεόληπτοι. Ἡ λοιπὸν πρέπει νὰ μεταχειρισθῶμεν τὸ Θεομανῆς και Θεομάνεια, ἢ ν' ἀφήσωμεν τὴν λέξιν Ἐιθουσιασμός ὡς μίαν ἀπὸ τὰς μέσας λέξεις, ὅποῖαι εὐρίσκονται εἰς ὅλας τὰς γλώσσας». Ὁ Κοραῆς ἀνέφερε τέλος και κάποιες ἄλλες «μέσας» λέξεις, ὅπως φιλοτιμία, συμφορὰ και ὄνειδος, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἀρχικὴ τους χρῆση σχετιζόταν τόσο μὲ θετικὰς ὅσο και μὲ ἀρνητικὰς καταστάσεις.<sup>23</sup>

Ἀργότερα δέ, στὶς παρατηρήσεις του στὸ δεύτερο τόμο τοῦ Ἑλληνο-γερμανικοῦ Λεξικοῦ τοῦ J. G. Schneider, ὁ Κοραῆς ἔθιξε πάλι τὸ θέμα τῆς σημασίας τοῦ ὅρου «φανητιάω» και τὴν πιθανή του σχέση με τὸ φανατισμό. «Τινὲς ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ἡμῶν λογίους ἐπλασαν ἀπὸ τὸ Φανητιάω και ὄνομα Φανητιασμός, θέλοντες νὰ ἐκφράσωσι τὸν ὀνομαζόμενον Γαλλιστί Fanatisme. Ἄλλ' ὁ Φανητιασμός, κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ῥήματος, ὅθεν παράγεται, ἄλλο νὰ σημάνη δὲν ἐμπορεῖ πλὴν ἐπιθυμίαν τοῦ φανῆμαι, ἐπίδειξιν». Ὁ Κοραῆς πίστευε ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη νὰ πλαστεῖ κάποιος νεολογισμὸς στὰ ἑλληνικὰ γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ὁ γαλλικὸς ὅρος, γιὰτι ὑπῆρχαν ἤδη κάποιοι σχετικοὶ ὅροι διαθέσιμοι. «Τὸ Fanatisme εἶναι ὁ Ἐιθουσιασμός τῶν Ἑλλήνων [...] και μαρτύριον τούτου οἱ Ἐιθουσιασταί, αἰρετικοὶ παλαιοὶ μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν, οὕτως ὀνομασθέντες, διότι ἔκαμναν κ' ἐφρονουῦσαν ὅσα φρονοῦν και κάμνουν οἱ σήμερον ὀνομαζόμενοι Fanatiques (Λατιν. Fanatici)». Ὁ Κοραῆς γνώριζε ὅμως καλὰ ὅτι ὁ οὐδέτερος μᾶλλον ὅρος «ἐνθουσιασμός» δὲν ἐξέφραζε τὸ ἀρνητικὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου fanatisme. «Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐνθουσιασμός εἶναι μέση λέξις, ὥστε νὰ σημάνη πολλάκις και ζῆλον θερμότητα, ἀλλ' ἀβλαβῆ, ἔχομεν ἄλλας λέξεις συνωνύμους, οἷον Θεοβλάβειαν, Θεοπληξίαν, νὰ ἐκφράσωμεν τὸν κακὸν ἐνθουσιασμὸν (Fanatismo)».<sup>24</sup>

Ὁ Κοραῆς ἔθιξε τὸ ἴδιο θέμα και στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης προσπάθειάς του νὰ δημιουργήσῃ ἓνα νεοελληνικὸ λεξιλόγιο προσαρμοσμένο στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς του και βασισμένο στὶς πνευματικὰς ἐξελίξεις τῆς Δύσης. Ἐτσι στὴν Ὑλὴ Γαλλο-γραικικοῦ Λεξικοῦ ὁ Κοραῆς συζήτησε τὶς πιθανὲς ἀποδόσεις τῶν ὅρων fanatique και fanatisme στὰ ἑλληνικὰ. Σχετικὰ με τὸν πρῶτο ὅρο, ὁ Κοραῆς ἀνέφερε ὀρισμένες τέτοιες ἀποδόσεις, ὅπως ἱερόληπτος, δαιμονάριος, δαιμονόπληκτος, φαντασιαστικός (ἀπὸ τὸν Πλούταρχο) και ἐνθεαστικός (ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ γιατρὸ Ἰωάννη τὸν Ἀκτουάριο), ἐνῶ προτίμησε τελικὰ τὸν ὅρο «θεομανῆς» γιὰ δὲ τὸ fanatisme, ἐπέλεξε τὴν ἀπόδοση «θεομανία». Παράλληλα, ὁ Κοραῆς σημείωσε τὴν εἰδικὴν σχέση μετὰ τῶν ὅρων fanatique και en-

λουν τὴ γῆ σὲ πραγματικὴ κόλαση (L'égoïsme et le fanatisme, mon ami, font de la terre un véritable enfer).

23. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία. Τόμος Δεύτερος 1799-1809, ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1966, σ. 275-276 (ἐμφάσεις στὸ πρωτότυπο).

24. Ἐρμῆς Ὁ Λόγιος 11 (1821) 53 (ἐμφάσεις στὸ πρωτότυπο). Πρόκειται γιὰ ἐπιστολικὰ διατριβὴ στὶς 3 Νοεμβρίου 1820 σὲ δύο μέρη (σ. 2-14, 45-59), ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε μετὰ τὰ ἀρχικὰ Ι.Κ.



thousiaste. Ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία θεωροῦσε τοὺς δύο αὐτοὺς ὄρους συνώνυμους, παρότι δὲν ταύτιζε ἀναγκαστικὰ τὰ οὐσιαστικὰ fanatisme καὶ enthousiasme. Ὁ Κοραῆς ἀνέφερε πάλι τοὺς αἰρετικοὺς Ἐνθουσιαστάς στὴν ἀρχαία Ἑκκλησία, οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν κάλλιστα νὰ ὀνομαστοῦν στὰ Γαλλικὰ fanatiques. Ἐπιπλέον ἔθιξε στὸ σημεῖο αὐτὸ γενικότερα τὴν ἀναπόφευκτη νοηματικὴ ἐξέλιξη πολλῶν ὄρων, οἱ ὁποῖοι ἐνίοτε ἐκφυλίζονται καὶ γάνουν τὴν ἀρχικὴ τους σημασία. Αὐτὸ συνέβη καὶ μετὸν ὄρο «ἐνθουσιασμός». («Συνέβη εἰς τὴν λέξιν ὅ,τι καὶ εἰς ἄλλας πολλὰς, αἱ ὁποῖαι καλοῦ πράγματος σημαντικαὶ καταρχάς, ἐκατάντησαν, διὰ τὴν κατάχρησιν τοῦ πράγματος, εἰς σημασίαν κακίστην. Εἰς ἡμᾶς σήμερον ὁ Ἐνθουσιασμός δὲν ἔχασεν ἀκόμη τὴν παλαιάν του καλὴν σημασίαν»). Ἐπομένως, ὁ ἐνθουσιασμός δὲν ἀντιστοιχοῦσε ἀπόλυτα στὸ γαλλικὸ fanatisme. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶχε καὶ μερικὲς παράδοξες συνέπειες. «Διὰ τοῦτο ἠναγκάσθησάν τινες νὰ μεταφράσωσι τὸ Fanatisme μετὰ λέξιν πολλὰ παραξένον, *Φανητισμός*. Δὲν ἦτο κάλλιον, *Θεομανία*, ἢ *Θεοπληξία*; Καὶ ὁ Fanatique, *Θεομανῆς* ἢ *Θεόπληκτος*;». Τέλος, ὁ Κοραῆς ἀνέφερε καὶ ὀρισμένες ἄλλες ἀποδόσεις τοῦ ὄρου fanatisme ἀπὸ τὸν Πλούταρχο: *θεοληψία* καὶ *πανικὸς ἐνθουσιασμός*.<sup>25</sup>

Ὁ Κοραῆς ἔθιξε καὶ τὸ παρὸν θέμα σύντομα στὰ *Ἄτακτα*, ὅπου ἔκανε λόγο γιὰ τοὺς αἰρετικοὺς Μασσαλιανούς, τοὺς ἐπονομαζομένους καὶ Ἐνθουσιαστάς (fanatiques), γιὰτὶ προέβαιναν σὲ ἄλογες πράξεις καὶ λήρους ὑπὸ τὴν καθοδήγηση δῆθεν τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ αὐτοπαρουσιαστοῦν σάν ἐνθεοὶ καὶ πνευματοφόροι. Ἡ σχέση μεταξύ (ψευδο)προφητείας καὶ πνευματοφορίας ἦταν πολὺ παλιά, ἀφοῦ γι' αὐτὴν εἶχε ἤδη κάνει λόγο ὁ προφήτης Σοφονίας (3 : 4). Γενικά, κατὰ τὸν Κοραῆ, ὁ ὄρος «ἐνθουσιαστής» ἦταν «μέση λέξις», ὅπως τὸ λατινικὸ fanaticus καὶ δήλωνε «καὶ τὸν ὑπὲρ τὴν ὕψος τοῦ ναοῦ, τὸν ἱερέα, ἀπλῶς, τὸν ὄντα ἢ νομιζόμενον προφήτην, καὶ τὸν μανιώδη θρησκον».<sup>26</sup> Τέλος, σποραδικὲς ἀναφορὲς στὸ παρὸν θέμα βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ Κοραῆ, ἰδίως ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἰδιαίτερη σύνδεση τοῦ φανατισμοῦ μετὰ τὴ θρησκεία. Στὰ προλεγόμενα στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Ἰπποκράτη *Περὶ ἀέρων, υδάτων, τόπων* (Παρίσι 1800), ὁ Κοραῆς ἔκανε λόγο γιὰ τὴ «religion, qui fait de l'homme un tigre ou un agneau, suivant qu'elle prêche le fanatisme, ou la tolérance et la résignation».<sup>27</sup> Δὲν ἦταν δὲ τυχαῖο ἴσως ὅτι ὁ συνδυασμός κάποιου ἐπιθέτου μετὰ τὸν ὄρο «θεός» τὸ μετέβαλλε ἀπὸ θετικὸ σὲ ὑπερθετικὸ βαθμὸ (π.χ. θεοβλαβής, θεομανής, θεόληπτος, θεοπιασμένος).<sup>28</sup> Στὸν Κοραῆ ἦταν ἐπί-

25. Α. Κοραῆς, *Ἕλλη Γαλλο-γραικοῦ Λεξικοῦ*, ἐπιμέλεια Ἄλκη Ἀγγέλου, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη: Στοχαστικὴ Πεζογραφία 59, Ἀθήνα 1994, σ. 146 καὶ 132 (ἐμφάσεις στὸ πρωτότυπο).

26. [Α. Κοραῆς], *Ἄτακτα*, τ. 4, μέρος πρῶτον, Παρίσι 1832, σ. 122.

27. Α. Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνες Συγγραφεῖς*, τ. Δ', Ἀθήνα 1995, σ. 538, ὑπόσ. (2).

28. [Α. Κοραῆς], *Ἄτακτα* [...], τ. 1, Παρίσι 1828, σ. 142 καὶ τ. 2, Παρίσι 1829, σ. 156.

σης γνωστή ή άμεση σχέση του φανατισμού με το ζηλωτισμό. Ο ζήλος καθυπόταν δὲν ἦταν μὲν κακὸς ἢ μεμπτός. Ἄλλ' ἢ ζέσεις αὐτὴ εὐκολὰ ἐξολισθαίνει εἰς τὴν ὑπέρζεσιν, ἂν δὲν προσέχη ὁ Ζηλωτής, ἐπιλέγων συχνὰ εἰς ἑαυτὸν τὸ χρυσοῦν παράγγελμα "Μηδὲν ἄγαν". Χωρὶς τὴν προσοχὴν ταύτην, ὁ ὑπὲρ τῆς θρησκείας ζήλος κινδυνεύει νὰ καταντήσῃ εἰς διωγμὸν νερωϊκὸν κατὰ τῶν ἑτεροδόξων, ὁ ὑπὲρ τῆς πατρίδος εἰς ξενηλασίαν, ὁ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας εἰς ἀκολασίαν, καὶ ὁ ὑπὲρ τοῦ δικαίου εἰς ἀπάνθρωπον ἀνεπιείκειαν. Τοιοῦτους ζηλωτὰς μᾶς ἐπαράδωκε πολλοὺς ἡ ἱστορία). Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ξεκιννοῦσαν μὲ ἕδωλο ζήλο, ἀλλὰ στὴ συνέχεια, ἐξαιτίας τῆς τιμῆς καὶ τοῦ πλοῦτου ποὺ ἀπολαμβάναν καθὼς καὶ τῆς αὐξάνουμένης φιλαρχίας καὶ πλεονεξίας τους, ὁ ζήλος τους μεταβαλλόταν εἰς ἀληθινὴν θεομανίαν (fanatisme), τὴν ὁποίαν ἕμως δὲν παύουν νὰ ὀνομάζωσι δολίως Ζήλον». <sup>29</sup>

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὶς συζητήσεις ποὺ προκλήθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τότε ἀπὸ τὴν πολυπτυχὴ ἐπαφή του μετὰ τὴ Δύση καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθεῖ νέα ἑλληνικὴ ὀρολογία μὲ γνώμονα τὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν. Μάλιστα δέ, ἡ ἰδιαιτέρη σχέση μεταξύ φανατισμοῦ, ζηλωτισμοῦ καὶ θρησκείας ἐπρόκειτο νὰ γενικευτεῖ μετέπειτα καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ πλήρως. "Ὅπως δὲ ὁ Κοραῖς θεωροῦσε τὸν Πάριο ἀκραϊνὴν φανατικὸν, ἔτσι καὶ ὁ Κ. Τυπάλδος-Ίακωβάτος λίγο ἀργότερα στηλίτευε μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια τὸν Κοσμὰ Φλαμιᾶτο, ἕναν ἐπίσης ἄγαν ζηλωτὴ: «Ἡ θεοβλάβεια καὶ ὁ φανατισμὸς κατεσπάραξαν πάντοτε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ οἱ φανατικοὶ καὶ θεοβλαβεῖς ἐστάθησαν πάντοτε ἄνθρωποι ἐξωλέστατοι». <sup>30</sup> Ἡ ἱστορία μέχρι σήμερα συνεχίζει νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν παραπάνω ἔποψη.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

## Ο ΠΑΤΜΙΑΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ Ο VILLOISON ΚΑΙ Ο ΚΟΡΑΗΣ

ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ ΠΑΤΜΙΑΚΟΥ ΚΩΔΙΚΑ τοῦ Πλάτωνα (9ος αἰ. μ.Χ.), ποὺ τὸ 1801 ἀποτέλεσε λεία τοῦ ἄγγλου κληρονομοῦ ἀρχαιοτήτων Ed. D. Clarke, γνωρίζουμε τὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ παλιά. Στὸν κατάλογο χειρογράφων τῆς Μονῆς Πάτμου τοῦ 1581-1582, δημοσιευμένο τὸ 1844<sup>1</sup> (καὶ σὲ λατι-

29. [Α. Κοραῖς], *Συνέδημος ἱερατικὸς περιέχων τὰς δύο πρὸς Τιμόθεον καὶ τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μὲ μίαν κοινὴν μετάφρασιν, καὶ ἐξήγησιν διεξοδικήν*, Μελέτη 1835, σ. 396.

30. Γ. Δ. Μεταλληγός, *Δύο Κεφαλλήνες ἀγωνισταὶ ἀντιμέτωποι* [Κ. Φλαμιᾶτος (1786-1852) καὶ Κ. Τυπάλδος (1795-1867)], Λευκωσία 1980, σ. 33.

1. A. Mai, *Nova Patrum Bibliotheca* VI (1844), 538-540. Βλ. Ἄθ. Δ. Κομίνης, «Παλαιοὶ κατάλογοι τῶν κωδίκων τῆς Ι. Μονῆς ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου. Ἀναγκαῖαι διασαφῆσεις», Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάουδων Μαξίμου 1914-1986, τ. III, Γενεύη 1989, σ. 217.